

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ КОМЕРЦІЙНОГО КРЕДИТУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Висвітлюється становлення інституту комерційного кредиту в цивільному праві України.

Ключові слова: *кредит, фінансовий кредит, комерційний кредит, проценти.*

Освещается становление института коммерческого кредита в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: *кредит, финансовый кредит, коммерческий кредит, проценты.*

The article highlights the challenges of establishing of the institution of commercial credit in the Civil Law of Ukraine

Key words: *credit, financial credit, commercial loan, interest.*

Дослідженням природи комерційного кредиту в цивільних відносинах займалися такі науковці, як М. М. Агарков, І. М. Безклубий, О. М. Ердальєвський, Я. О. Кунік, О. М. Олійник, Л. О. Новосолова, В. В. Вітрянський, Л. Г. Єфімова, І. С. Іоффе, Д. А. Медведєв, С. К. Соломін, Є. О. Суханов, Є. А. Павлодський, А. А. Травкін та багато ін. Однак до цього часу зазначена форма кредиту є недостатньо дослідженою з позицій цивільного права України.

Так, незважаючи на те, що історично комерційний кредит – одна з найперших форм кредитних відносин, яка історично передувала появі грошового кредиту¹, він є відносно новим інститутом цивільного права України. За часів колишнього СРСР застосування комерційного кредиту в Україні було обмежене законом та допускалося лише у випадках встановлених законодавством СРСР (ст. 382 ЦК Української РСР 1963 р.). Значимо, що широкому використанню комерційного кредиту в СРСР поклала край кредитна реформа 1930 – 1931 років, яка була спрямована на згортання системи загальноєкономічного регулювання та побудову централізованої планової економіки, для якої характерна заміна комерційного кредиту банківським кредитуванням. У подальшому, в період так званої «перебудови» (1985 – 1991 роки), в процесі спроб запровадження в економіці колишнього СРСР окремих елементів ринкових відносин комерційний кредит був поступово легалізований на законодавчому рівні. Спочатку право надавати комерційний кредит отримали кооперативи (ч. 4 ст. 23 Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР», (1988 р.)² та орендні підприємства (ч. 4 ст. 19 Зasad законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду, 1989 р.)³. Згодом комерційний кредит було дозволено вже всім підприємствам (ч. 5 ст. 27 Закону СРСР «Про підприємства в СРСР», 1990 р.)⁴. Остаточне закріплення загального дозволу на надання комерційного кредиту в СРСР мало відбутися 1 січня 1992 р., з дати набрання чинності Зasad цивільного законодавства Союзу РСР і республік (від 31 травня 1991 р.)⁵. Однак із припиненням існування СРСР зазначені Засади цивільного законодавства мали в подальшому юридичне значення лише для Російської Федерації як правонаступника СРСР. З набуттям Україною державної незалежності правове регулювання комерційного кредиту в Україні здійснювалося вже національним законодавством. Так, можливість використання комерційного кредиту підприємствами встановлювала ч. 5 ст. 24 Закону України «Про підпри-

с്മства в Україні» (1991 р.)⁶, яка надавала підприємствам право поставляти продукцію, виконувати роботи, надавати послуги в кредит зі сплатою покушцями (споживачами) процентів за користування цим кредитом, та застосовувати векселі для оформлення таких угод в господарському обороті. У свою чергу, в силу норм ст. 2 Закону України «Про підприємництво» (1991 р.)⁷ право використовувати комерційний кредит у господарських відносинах мали і фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності. В подальшому законодавче визначення поняття «комерційний кредит» було надано у ч. 1.14.2 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» (1994 р.), яка визначала його як будь-яку господарчу операцію суб'єкта підприємницької діяльності, що передбачає авансування (попередню оплату) продукції (робіт, послуг) іншого суб'єкта підприємницької діяльності з відстроченням дати реалізації (набуття права власності), якщо таке відстрочення є більшим за звичайні строки поставки або перевищує 30 календарних днів з дати здійснення авансового платежу⁸. Інше визначення комерційного кредиту містилося у п. 36 Положення Національного банку України про кредитування, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 28 вересня 1995 р. №246, який визначав комерційний кредит як товарну форму кредиту учасників господарчих відносин, об'єктом якого можуть бути реалізовані товари, виконані роботи, надані послуги щодо яких продавцем надається відстрочка платежу⁹. Оновлення законодавства СРСР, а в подальшому і України з приводу комерційного кредиту, однак, не супроводжувалося внесенням відповідних змін до глави 33 «Розрахункові і кредитні відносини» Цивільного кодексу Української РСР (1963 р.). Тому норми, які встановлювали б загальний дозвіл на надання комерційного кредиту в Україні знайшли своє закріплення лише в Цивільному кодексі України (2003 р.).

Згідно зі ст. 1057 Цивільного кодексу України комерційний кредит є цивільно-правовим зобов'язанням з надання авансу, попередньої оплати, відстрочення або розстрочення оплати товарів, робіт або послуг за цивільним договором, виконання якого пов'язане з передачею у власність другій стороні грошових коштів або речей, які визначаються родовими ознаками. Як бачимо з легального визначення комерційного кредиту, Кодекс виокремлює чотири види останнього: відстрочення оплати товарів (робіт, послуг); розстрочення оплати товарів (робіт, послуг); надання грошових коштів у вигляді авансу; надання грошових коштів у вигляді попередньої оплати. Водночас окремі цивілісти вважають, що зазначені види комерційного кредиту є лише приблизним переліком його можливих видів, та вважають, що у широкому розумінні до комерційного кредиту слід віднести і позику, яка надається будь-якою особою, яка не має статусу кредитної організації¹⁰. Однак, на нашу думку, ст. 1057 Цивільного кодексу України не дає підстав для такого висновку. Тому слід підтримати О. В. Кривенду, який, відмежовуючи позику від комерційного кредиту, вказує, що, на відміну від позики, комерційний кредит є похідним від головного зобов'язання¹¹. У свою чергу, деякі цивілісти вважають, що до комерційного кредиту слід віднести і фінансовий кредит, що одноразово надається особою, яка не має статусу кредитної організації, за рахунок власних коштів¹². Підтримати їх позицію також не можна з огляду на те, що в Україні надання фінансового кредиту, в тому числі за рахунок власних коштів, є фінансовою послугою (статті 1, 4, 5 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг») ¹³.

З легального визначення комерційного кредиту вбачається, що він може мати

товарну форму (надання у власність речей, які визначаються родовими ознаками), що характерно для комерційного кредиту, який надається як відстрочення та розстрочення оплати, та грошову форму (надання у власність коштів), що характерно для надання комерційного кредиту як авансу та попередньої оплати товарів, робіт, послуг.

Щодо підстав виникнення комерційного кредиту слід зазначити, що договір з умовами комерційного кредиту породжує одночасно основне зобов'язання та зобов'язання комерційного кредиту. На думку російського цивіліста В. В. Вітрянського, зобов'язання комерційного кредиту не має форми окремих договірних правовідносин, а виникає в тих цивільно-правових договорах (не торкаючись їх суті), виконання яких пов'язане з передаванням у власність іншій стороні грошових сум або інших речей, визначених родовими ознаками, з тією умовою, що одна зі сторін такого договору надає нібито в кредит, з відстрочкою передбаченого договором зустрічного виконання зі сторони цього контрагента. Останній в силу зазначених обставин деякий час (до виконання свого зобов'язання) користується грошовими коштами (речами, що визначаються родовими ознаками), переданими йому іншою стороною або такими, що підлягають переданню вказаній стороні в оплату отриманих від неї товарів, виконаних робіт, наданих послуг¹⁵. Фактично такої самої думки дотримується і Є. О. Суханов¹⁶. Отже, норми ст. 1057 Цивільного кодексу України відображають специфіку договірних цивільних відносин, пов'язаних з відстрочкою зустрічного виконання, оскільки комерційний кредит існує лише в межах відплатного договірного зобов'язання, в якому має місце часткове виконання, а повне виконання матиме місце лише у майбутньому. В зв'язку з цим комерційний кредит слід розглядати як кредит, який надається не за кредитним договором, а на виконання договорів, спрямованих на реалізацію товарів, виконання робіт, надання послуг. З урахуванням вищевказаного не можна підтримати позицію цивілістів, які розглядають комерційний кредит як один з видів кредитного договору¹⁷, як змішаний договір¹⁸ або як договір, який є умовою іншого договору¹⁹.

Дискусійним залишається питання щодо можливої кваліфікації як комерційного кредиту відносин, що виникають з договорів, виконання яких пов'язане з передаванням однією стороною у власність другій стороні грошових коштів або речей, які визначаються родовими ознаками, у вигляді авансу, попередньої оплати, відстрочення, розстрочення оплати товару (робіт, послуг). Погляди цивілістів з цього приводу відрізняються. На думку В. В. Вітрянського, зовсім не будь-який договір, що містить умови про авансову або попередню оплату, відстрочення або розстрочення оплати товарів, робіт, послуг, може автоматично визнаватися договором, що породжує зобов'язання комерційного кредиту. Може йтися лише про презумпцію наявності в такому договорі зобов'язання комерційного кредиту, яка може бути спростована зацікавленою стороною, якщо буде доведено, що справжня воля сторін не була спрямована на надання кредиту, а включення до договору умов про відповідний порядок оплати товару (робіт, послуг) мало інші цілі, наприклад зумовлене колишніми відносинами сторін або розрахунком на отримання користі у майбутньому²⁰. На відміну від цього, Д.Медведев²¹, С. С. Занковський²², С. В. Нижній та Р. О. Стефанчук²³ вважають, що комерційним кредитуванням може вважатися будь-яке незбігання у часі зустрічних зобов'язань за укладеним договором, коли товари постачаються (роботи виконуються, послуги надаються) раніше їх оплати або оплата здійснюється раніше постачання

товарів (виконання робіт, надання послуг). Фактично такої самої позиції дотримуються і деякі інші російські²⁴ та українські цивілісти²⁵. І хоча остання позиція бачиться більш переконливою, слід визнати, що зазначене питання в науці цивільного права залишається предметом наукової полеміки.

Оскільки комерційний кредит не є окремою цивільно-правовою конструкцією, в силу ч. 2 ст. 1057 Цивільного кодексу України до зобов'язання комерційного кредиту застосовуються положення статей Цивільного кодексу України, що регулюють відносини за кредитним договором, якщо інше не встановлено положеннями про договір, з якого виникло відповідне зобов'язання, і не суперечить суті такого зобов'язання. Аналіз норм Цивільного кодексу України щодо окремих договорів свідчить, що правовідносини комерційного кредиту найбільш повно врегульовані в главі 54 Цивільного кодексу України «Купівля-продаж» (статті 692, 693, 694, 695, 706 ЦК України), внаслідок чого немає потреби у застосуванні до договорів купівлі-продажу норм щодо кредитного договору та договору позики. Щодо інших договорів, зокрема договору підряду (глава 61 ЦК України), договору на виконання науково-дослідних та технологічних робіт (глава 62 ЦК України), договору про відплатне надання послуг (глава 63 ЦК України), то зазначені глави Кодексу не містять окремих положень, які достатньою мірою регулювали б надання комерційного кредиту за зазначеними договорами. Тому в разі укладання таких цивільних договорів з умовами комерційного кредиту є підстави для застосування до них положень Цивільного кодексу України, що регулюють відносини за кредитним договором. Зокрема, це стосується умов про проценти (ст. 1056.1 ЦК України), форми фіксації умов комерційного кредиту та наслідків її недоотримання (ст. 1055 ЦК України). Водночас можливість застосування положень Цивільного кодексу України про кредит до зобов'язань комерційного кредиту обмежується тим, що вказані положення застосовуються за умови, що вони не суперечать суті такого зобов'язання. У зв'язку з цим до комерційного кредиту не застосовуються, зокрема, положення про обов'язок позичальника повернути кредит (ст. 1054 ЦК України) та положення щодо односторонньої відмови від надання або одержання кредиту (ст. 1056 ЦК).

Суб'єктний склад договорів з умовами комерційного кредиту визначається нормами цивільного законодавства, що регулюють відповідні цивільні договори. У зв'язку з цим слід погодитись з цивілістами, які вважають, що останнє не містить спеціальних вимог до суб'єктного складу окремих видів цивільних договорів з умовами комерційного кредиту²⁶.

Комерційний кредит завжди нерозривно пов'язаний з договором, умовою якого він є. Відповідно до цього з економічної точки зору комерційний кредит завжди має цільове використання. Однак з юридичної точки зору комерційний кредит не має самостійної цілі, оскільки має похідний характер від основного зобов'язання, що виникає на підставі відплатного договору, який має власну ціль (наприклад, набуття права власності на майно, отримання результатів робіт, споживання послуг тощо). Тому цільове використання комерційного кредиту не має правового значення. Відповідно до цього, як уже зазначалося вище, до комерційного кредиту не можуть застосовуватися норми ч. 3 ст. 1056 Цивільного кодексу України.

Предметом полеміки в науці цивільного права є питання щодо відплатності чи безвідплатності комерційного кредиту. Думки правознавців з цього приводу суттєво відрізняються. Так, С. А. Павлодський вважав, що комерційний кредит є відплатним, якщо це не суперечить суті відповідного цивільного договору²⁷,

О. Н. Гуєв вважає, що комерційний кредит є безвідплатним²⁸, на відміну від вказаного, О. М. Олійник²⁹, Л. О. Новосолова³⁰, А. А. Гончаров та Ю. Г. Попонов³¹ вважають, що комерційний кредит може бути як відплатним, так і безвідплатним. Більшість інших дослідників не аналізують зазначеної риси комерційного кредиту, обмежуючись загальним посиланням на можливість застосування комерційного кредиту лише у відплатних договорах. На наш погляд, слід підтримати цивілістів, які вважають, що, залежно від умов договору та норм закону, комерційний кредит може бути відплатним (зокрема, у разі сплати процентів, встановлення знижки чи надбавки до ціни товарів, робіт, послуг, що реалізуються на умовах комерційного кредиту) або безвідплатним.

Можлива безвідплатність комерційного кредиту зумовлюється таким: а) на відміну від фінансового кредиту, який, як правило, надається за рахунок залучених коштів (які залучаються кредитором при формуванні кредитних ресурсів на відплатній основі), комерційний кредит надається за рахунок власних коштів кредитодавця; б) закон не містить норм, які імперативно встановлювали б обов'язкову відплатність комерційного кредиту; в) комерційний кредит може надаватися не для отримання доходу у вигляді додаткового зустрічного надання від іншої сторони договору, а для стимулювання збуту та прискорення реалізації товарів (робіт, послуг), що само по собі може мати своїм наслідком підвищення рівня доходів та прибутків особи, що надає комерційний кредит.

Щодо розміру (суми) комерційного кредиту, то зауважимо, що в цивільних договорах під останнім можна розуміти ціну майна, отриманого без оплати або з частковою оплатою однією зі сторін договору з умовами комерційного кредиту (відстрочення, розстрочення оплати), або суму коштів, сплачену однією стороною договору з умовами комерційного кредиту іншій стороні, до моменту отримання зустрічного виконання (попередня оплата, аванс). Розмір комерційного кредиту законодавством не обмежується. Водночас, з економічної точки зору, він завжди обмежується розміром так званого «товарного капіталу» особи, що надає комерційний кредит (наявна маса товарів, робіт, послуг, призначених до реалізації у натуральній формі), та обсягом наявних у сторін фінансових ресурсів.

Як і фінансовий кредит, комерційний кредит характеризується строковістю. Однак строковість зобов'язання комерційного кредиту суттєво відрізняється від строковості фінансового кредиту. Такі відмінності викликані тим, що притаманний кредитному договору обов'язок позичальника повернути у встановлений договором строк (термін) кредит кредитодавцю не відповідає суті зобов'язання комерційного кредиту. Тому в договорах з умовами комерційного кредиту під строком (терміном) комерційного кредиту слід розуміти не строк (термін), зі впливом якого (момент, з настанням якого) кредит має бути повернений кредитодавцю, а строк (термін), в який (момент, з настанням якого) має бути виконаний зустрічний обов'язок однієї зі сторін договору щодо оплати (відстрочення, розстрочення оплати), або строк (термін), в який (момент, з настанням якого) має бути виконаний зустрічний обов'язок однієї зі сторін договору щодо передання (виконання, надання) товарів (робіт, послуг) другій стороні, оплата яких була здійснена наперед (попередня оплата, аванс).

На відміну від кредитного договору, умова про строк (термін) комерційного кредиту, згідно із законом, не є істотною умовою договору з умовами комерційного кредиту. Тому, якщо договір не встановлює строку (терміну) виконання

зобов'язання комерційного кредиту, його виконання має відбутися у строк (термін), встановлений ст. 530 Цивільного кодексу України. На відміну від вищевказаного, в договорах купівлі-продажу з умовами розстрочення оплати строки платежів є істотною умовою договору (ч. 1 ст. 695 ЦК України).

Цивільне законодавство не встановлює обмежень щодо строку (терміну) комерційного кредиту. Останній на практиці є, як правило, короткостроковим (до 1 року), оскільки обслуговує процес реалізації товарів (робіт, послуг), стимулюючи та прискорюючи їх збут. Однак у деяких випадках строк комерційного кредиту може бути обмежений нормами публічного права. Наприклад, сторони зовнішньоекономічних договорів змушені встановлювати строки комерційного кредиту з урахуванням граничних строків розрахунків, встановлених Законом України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті»³².

Щодо притаманної фінансовому кредиту умови повернення останнього кредитордавцю, то така умова не відповідає суті комерційного кредиту, оскільки гроші або товар, отримані однією зі сторін договору з умовами комерційного кредиту, за загальним правилом поверненню не підлягають. Про повернення останнього може йтися лише в окремих випадках (наприклад, внаслідок розірвання договору з умовами комерційного кредиту, визнання такого договору недійсним). За звичайних умов про повернення комерційного кредиту можна говорити лише з економічної точки зору, розуміючи під ним зустрічне виконання контрагентом (боржником) зобов'язання (передача майна, виконання роботи, надання послуги, сплата коштів), виконання якого було відстрочене договором з умовами комерційного кредиту.

1. Фінанси підприємств: Підручник / А. М. Поддєрьогін, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк та ін.; Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін. – 6-те вид., перероб. та допов. – К.: КНЕУ, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://books.efaculty.kiev.ua/fnpd/2/](http://books.efaculty.kiev.ua/fnpd/2/). **2. Ведомости** Верховного Совета СССР. – 1988. – № 22. – Ст. 355. **3. Ведомости** Верховного Совета СССР. – 1989. – № 25. – Ст. 481. **4. Ведомости** Верховного Совета СССР. – 1990. – № 25. – Ст. 460. **5. Ведомости** Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 26. – Ст. 733. **6. Відомості** Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 24. – Ст. 272. **7. Відомості** Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168. **8. Відомості** Верховної Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28. **9. Збірник** рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. – 1996. – № 1. **10. Гувєв А.Н.** Гражданское право: Учебник: В 3-т. – Т. 2. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 453 с. **11. Цивільне** право України: Підручник: У 2-х кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 2/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://adhdportal.com/book_832_chapter_102_§_3_Vidmezhuвання_позик_від_суміжних_правових_конструкцій.html](http://adhdportal.com/book_832_chapter_102_§_3_Vidmezhuвання_позик_від_суміжних_правових_конструкцій.html). **12. Ефимова Л.Г.** Банковское право: Учебное и практическое пособие. – М.: БЕК, 1994. – 318 с. **13. Відомості** Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 1. **14. Витрянский В.В.** Кредитный договор: понятие, порядок заключения и исполнения. – М.: Статут, 2005. – 221 с. **15. Витрянский В.В.** Договор займа: общие положения и отдельные виды договоров. – М.: Статут, 2004. – 333 с. **16. Суханов Е.А.** Посреднические и кредитно-финансовые сделки в новом Гражданском кодексе Российской Федерации – М.: АО «ЦДИ» еженедельника ЭЖ, 1996. – 358 с. **17. Рузакова О.А.** Гражданское право: Курс лекций. – М.: Изд-во Эксмо, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7044.html>. **18. Ефимова Л.Г.** Банковские сделки: право и практика: Монография. – М.: НИМП, 2001. – 654 с. **19. Грудцына Л.Ю., Спектор А.А.** Гражданское право России: Учебник для вузов. – М.: Юстицинформ, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/gr_pavo/gr_pavo_uchebnik.htm. **20. Витрян-**

ский В.В. Договор займа: общие положения и отдельные виды договора. – М.: Статут, 2004. – 333 с. **21.** *Гражданское право: Учебник в 2-х частях. – Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.* – М.: Проспект, 1997. – 784 с. **22.** *Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй. Постатейный. 3-е издание, переработанное и дополненное. Под ред. Т.Е.Абовой, А.Ю.Кабалкина.* – М.: Юрайт-Издат, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1371_page_16.html/. **23.** *Цивільне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.О.Стефанчука.* – К.: Наукова думка, 2004. – 448 с. **24.** *Гражданское право: Учебник. В 2 т. – Т. II. Полугом 2 / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд. перераб. и доп.* – М.: БЕК, 2000. – 465 с. **25.** *Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. С.О. Харитонов, О.М. Калітенко.* – Харків: Одіссей, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://coolreferat.com/НПК_Цивільного_кодексу_України_Харитонов_часть=207. **26.** *Новоселова Л.А.* Проценты по денежным обязательствам. – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Статут, 2003. – 192 с.; *Ефимова Л.Г.* Банковские сделки: право и практика: Монография. – М.: НИМП, 2001. – 654 с.; *Братко А.Г.* Банковское право в России: вопросы теории и практики. – М.: Система «Гарант», 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_3891.html; *Гражданское право: Учебник в 3 т. – Т. 2 / Под общ. ред. С.А.Степанова.* – М.: Проспект, Институт частного права, 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/gr_pavo/gr_pavo_uchebnik.htm. **27.** *Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй (постатейный) / Под ред. Садикова О.Н.* – М.: КОНТРАКТ-ИНФРА-М, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z2237_page_18.html. **28.** *Гуев А.Н.* Гражданское право: Учебник: В 3-т. – Т.2. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 454 с. **29.** *Олейник О.М.* Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юристь, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yourlib.net/content/view/3661/50/>. **30.** *Новоселова Л.А.* Проценты по денежным обязательствам. – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Статут, 2003. – 192 с. **31.** *Гончаров А.А., Попонов Ю.Г.* Гражданское право. Общая и Особенная части. Учебник. – М.: КНОРУС, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1006_page_166.html. **32.** *Відомості Верховної Ради України.* – 1994. – № 40. – Ст. 364.